

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776(E) | SJIF 2023: 6.907

Allamberganova Nodira
Gulmurzaevna

*NukusDPI O'zbek adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi., f.f.f.d. (PhD).
Email: farzona_n@mail.ru. Tel: +998906529815*

“ALPOMISH” DOSTONI MILLIY VERSIYALARIDA SYUJET VA MOTIV

(o'zbek, qoraqalpoq va tatar versiyalari misolida)

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek va qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari “Alpomish” va tatar xalq og'zaki ijodi alplik hikoyati “Alfamish”ning asosiy syujet va motivlari qiyoslanadi. Mazkur asarlardagi o'xshash va farqli jihatlar aniq misollar asosida dalillanadi.

Tayanch so'zlar: folklor, qahramonlik dostoni, alplik hikoyati, syujet, motiv, obraz, qiyosiy tahlil.

СЮЖЕТ И МОТИВ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ВАРИАНТАХ ЭПОСА “АЛПОМЫШ”.

Аннотация: в данной статье сравниваются основные сюжеты и мотивы узбекских и каракалпакских народных героических эпосов “Алпамыш” и татарского устного народного творчества альпийского сказания “Альфамыш”. Сходства и различия в этих работах доказываются на конкретных примерах.

Ключевые слова: фольклор, героический эпос, альпийская сказка, сюжет, мотив, образ, сравнительный анализ.

PLOT AND MOTIF IN THE NATIONAL VERSIONS OF THE EPIC “ALPOMISH”.

Annotation: in this article, the main plot and motives of the Uzbek and Karakalpak folk heroic epics “Alpomish” and the Tatar folk oral tradition “Alfamish” are compared. The similarities and differences in these works are evidenced on the basis of specific examples.

Keywords: folklore, heroic epic, alpine story, plot, motive, image, comparative analysis.

Kirish (Introduction). Dunyo xalqlari epik merosida voqeaband syujet asosiga qurilgan yirik hajmli epik asarlar muhim o‘rin tutadi. Xususan, turkiy xalqlar og‘zaki ijodida og‘izdan og‘izga o‘tib, bir necha mingyilliklar davomida sayqallanib kelgan qahramonlik dostonlari nafaqat umumturkiy, balki umumjahon madaniyati va badiiy tafakkuri rivojiga ham sezilarli ta‘sir etgan. “Alpomish” dostoni klassik eposning yorqin namunasi va millat o‘zligini namoyon etadigan adabiy-estetik obida bo‘lgani uchun unda xalqning ma‘naviy-ruhiy qudrati, madaniyati, mustahkam irodasi, yuksak ideallari ifodasi mujassamlashgan. Shu bois, jahon folklorshunosligida qahramonlik eposining yaratilishi, epik syujet genezisi va tipologiyasi, poetikasi, matniy qurilishida nasriy va she‘riy parchalar almashinuvi, obrazlar tizimi, baxshi (jirov, oqin) va baxshichilik, ularning ijro usullari, folklor matnlarida so‘zga munosabat masalalarini tadqiq etish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan “Alpomish” turkum dostonlari tarixiy ahamiyati va badiiy qimmatini hamisha ko‘plab folklorshunos, adabiyotshunos, faylasuf, tarixchi hamda etnograflarning e‘tiborini o‘ziga jalb qilgan. Jumladan, turkiy xalqlar eposini tadqiq etishda A.K.Borovkov, V.M.Jirmunskiy, H.V. Paksoy, K.Rayxl, In Gyong O singari jahon olimlarining xizmatlari beqiyos.

“Alpomish” nomi bilan bog‘liq epik asarlar milliy folklorshunosliklarda muayyan darajada tadqiq qilingan. O‘zbek folklorshunoslaridan G‘.O.Yunusov, H.T.Zarifov, T.Mirzaev, O.Madaev, S.Ro‘zimboev, M.Jo‘raev, I.Yormatov, Sh.Turdimov, J.Eshonqulov kabi olimlar dostonni turli yo‘nalishda o‘rgangan bo‘lsalar, mazkur badiiy obida I.T.Sag‘itov, N.Davqaraev, Q.Ayimbetov, Q.Maqqetov, S.Bahadirova, J.Xoshniyazov, K.Allambergenov, kabi qoraqalpoq folklorshunos olimlari tomonidan tadqiq etilgan. Tatar folklorshunoslaridan F.Urmenchev F.Axmetovalar bu borada yirik tadqiqotlarni amalga oshirganlar.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mavzu yuzasidan tadqiqot olib borishda o‘zbek, qoraqalpoq, tatar hamda jahon folklorshunosligida olib

borilgan tadqiqotlarga suyanildi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan, ularning ma'naviy dunyosi, badiiy-estetik tasavvuri takomilida muhim rol o'ynagan "Alpomish" eposi qariyb barcha turkiy xalqlar folklorida u yoki bu janr va hajmda mavjudligi, hatto variantlarga ega ekanligi, turkiy xalqlarning bitta umumildizga, bir shajaraga – genesologik kelib chiqishga egaligini ko'rsatadi.

Turkiy xalqlar millatlarga ajralib, o'z tili, madaniyati va urf-odatlariga ega bo'lgani kabi yagona manba asosida shakllangan asarlar ham keyinchalik, har bir xalqning sof milliy asarlariga aylanadi va qadrlanadi. Dostonning hech bir versiyasi bir-biridan ko'chirilgan va biri ikkinchisining davomi bo'lolmaydi. Chunki qachonlardir bir qavm, bir elat bo'lib yashagan va keyingi taraqqiyot davrida alohida millat bo'lib shakllangan turkiy xalqlar folklori o'zi mansub millatning belgilarini o'zida namoyon qiladi. Taniqli folklorshunos T.Mirzaev "Alpomish" syujetining yaratilishi haqida shunday deydi: "Alpomish" dostoni variantlarida saqlanib qolgan qadimgi motivlar va tushunchalar olis o'tmish zamonlarda bobo syujet bo'lganidan dalolat beradi [4.21].

Folklorshunos M.Jo'rayev "Yoqut qahramonlik eposi Olonxo va o'zbek xalq dostoni "Alpomish" (an'anaviy motivlarning tarixiy va qiyosiy tahlili)" nomli maqolasida: "O'zbek xalq qahramonlik dostoni "Alpomish" syujeti qadimgi turkiy mifologiyaning arxaik an'analari bilan bog'liq bo'lgan folklorning o'ziga xos asari va turkiy xalqlar nomoddiy madaniy merosining eng yaxshi namunalaridan biridir. Bu dostonning o'ziga xos milliy variantlari qozoq, qoraqalpoq, tatar, boshqird, oltoy, no'g'ay, tojik xalq og'zaki ijodida qayd etilgan, "Qo'rquq ota kitobi"da bayon etilgan o'g'uz varianti ham ma'lum"[5,30],- deya "Alpomish" dostoni syujetining deyarli barcha turkiy xalqlar og'zaki ijodida ham mavjudligini ta'kidlab o'tsa, folklorshunos R.G.Yagfarov: "Barcha turkiy xalqlarda "Alpomish"ning asosiy syujet liniyasi o'zgarishsiz qoladi",-deya mazkur asarlarning bir syujetdan o'sib chiqqaniga e'tibor qaratadi[9.8].

Darhaqiqat, Alpomish turkiy xalqlarning eng qadimiy va milliy qahramonlaridan bo'lib, tatar folklorida ham uning bir qancha variantlari uchraydi va mazkur qahramonlik ijod naminalarini o'rganish XX asrning 80-yillariga to'g'ri keladi. Tatar xalq qahramonlik eposlari haqidagi birinchi yirik tadqiqot F.Urmenchevning tatar qahramonlik eposlarini o'rganishga bag'ishlangan monografiyasi bo'ldi.

Flora Vagipovna Axmetova tomonidan tatar tilida "Tatar eposi. Dostonlar" nomi bilan 2004-yili nashr qilingan kitob esa tatar xalq epik merosiga bag'ishlangan tadqiqotlar ichida o'zining ko'lamdorligi bilan ajralib turadi. Kitobga tatar xalqining

juda katta epik merosi jamlangan. Izohlar, sharhlar yozilganligi, har bir ogʻzaki ijod namunasining yozib olinishi va oʻrganilishi haqida maʼlumotlar berilganligi kitobning ilmiy qimmatini yana-da oshiradi. U uch qismdan iborat boʻlib, birinchi boʻlim “Muhabbat dostonlari” deb ataladi va unga “Yusuf qissasi”, “Sayfulmulk”, “Tohir bilan Zuhro”, “Layli bilan Majnun” kabi romanik dostonlar kiritiladi. Ikkinchi boʻlim “Tarixiy dostonlar” deb ataladi va unda tatar xalq ogʻzaki ijodiga mansub “Idege”, “Tuktamishxan”, “Abilqasim”, “Kuplandi” kabi tarixiy dostonlar oʻrin olgan. Uchinchi qism “Alplik hikoyatlari” deb atalgan boʻlib, bu boʻlimda “Alipmamshan”, “Alpamisha”, “Alpansha hikoyati”, “Alfamish”, “Meshak Alip”, “Aq Kubak” kabi hikoyatlar keltiriladi.

Tatar folklorshunoslarining maʼlumotlariga koʻra, “Alpomish” syujeti bilan bogʻliq yozib olingan oʻn ikkita variant mavjud boʻlib, ular, asosan, uch turkumga boʻlib oʻrganilgan. Birinchi turkum Sibir versiyasi unga “Alipmamshan”, “Altmamshan”, “Atmamshan alip” nomlari bilan ataladigan 6 ta variant kiradi. Ikkinchi turkumni “Alpamsha”, (Alpansha) nomi bilan atalgan va Qozon tatarlari orasida tarqalgan toʻrt variant tashkil qiladi. Uchinchi turkumni Qozonda bir necha marta nashr qilingan “Qissasi Alfamish” va undan tarqalgan “Alfamish” varianti tashkil qiladi[7.485].

Tatar xalq ogʻzaki ijodining epik ijodi mahsuli boʻlgan mazkur hikoyatlar syujet qurilishi jihatidan oʻzbek va qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari “Alpomish” syujetiga yaqin turadi. Ulardagi farzandsizlik, qahramonning tugʻilishi, sinov, safar, qahramonning qaytishi kabi motivlar milliy versiyalarning oʻxshashliklarini koʻrsatib turadi. Oʻzbek va qoraqalpoq versiyalari hajman katta va doston shaklida yozilgani bois, tatar xalq alplik hikoyatlaridan syujetning koʻpqirraligi bilan ajralib turadi. Masalan, “Alipmamshan” hikoyasi: “Alipmamshanning otasi Aytubi xon boʻlgan, onasi Koʻnersuluv boʻlgan, singlisi Qarligʻachsuluv, xotini Marjonsuluv boʻlgan ekan”[7.482],-deb boshlansa, “Alpansha hikoyati”da Alpomish uchta aka-ukaning uchinchisi deb koʻrsatiladi: “Burun-burun zamonda butun dunyoga oʻz kuch-qudrati bilan tanilgan podsho bor edi. Bu podshoning uch oʻgʻli boʻlib, eng kattasi Mustafo, oʻrtanchasi Koltaf, eng kichkinasi Alpansha ismli edi”[7.493],- deb boshlanadi. Mazkur kitobdan oʻrin olgan “Alfamish” hikoyati esa “Alfamish degan kishining otasi bir boy kishi boʻladi. Boyboʻri degan boʻladi. Bolasi boʻlmaydi. Bolasi boʻlmagach, akasining bir bolasini oladi. Tugʻishganinikini. Asrab olishga oladi. Bu bola juda-juda zoʻr boʻladi... Ismi Oltan”[7.516].

Fozil Yoʻldosh oʻgʻli tilidan yozib olingan “Alpomish” dostoni esa quyidagicha boshlanadi: “Burungi oʻtgan zamonda, oʻn olti urugʻ Qoʻngʻirot elida Dobonbiy degan oʻtdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan oʻgʻil farzand paydo boʻldi. Alpinbiydan tagʻi ikki oʻgʻil paydo boʻldi: kattakonining otini Boyboʻri qoʻydi, kicgkinasining otini Boysari

qo'ydi. Boybo'ri bilan Boysari ikkovi katta bo'ldi. Boybo'ri boy edi, Boysari shoy edi. Bul ikkovi ham farzandsiz bo'ldi"[1.12].

Qoraqalpoq folklorshunosligida yozib olingan "Alpomish" dostonining Xojambergan Niyazov varianti shunday boshlanadi: "Ertadagi ayyom zamonda, Ul zamonning qadimida, Jiydali Boysun xalqida, Qo'ng'irotdan degan el edi, urug'i edi irg'aqli, Boybo'ri, Boysari degan ikki tengdosh boy bo'lib, bular dunyoga keldi"[2.5].

"Alpomish" epik asarining milliy versiyalari boshlanmalari bir-biridan farq qiladi. Biroq ulardagi birday nomlangan Boybo'ri, Boysari, Alpomish, Barchin va Ulton kabi obrazlar milliy versiyalardagi o'xshashliklarni ta'minlashga xizmat qiladi. Biz quyida o'zbek xalq qahramonlik dostoni "Alpomish"ni (Fozil Yo'ldosh varianti), qoraqalpoq versiyasi "Alpamis" (Xojambergan Niyazov varianti) hamda "Alfamish" tatar xalq alplik hikoyatini o'zaro qiyoslashga harakat qilamiz.

Tatar xalq og'zaki ijodiga mansub "Alpomish" alplik hikoyati Orenburg o'lkasi Ilek rayoni Ajurki ovulida Galikaev Shohimardon Xayrulla o'g'lidan N.Xisamov tomonidan 1975-yili 12-iyulda yozib olingan. Magnitafon tasmasidan qisqartirib F.Axmetova ko'chirib olgan nusxa syujet tarkibi jihatidan "Alpomish" dostonining o'zbek va qoraqalpoq versiyalariga juda yaqin turadi. Mazkur alplik hikoyatida ham bosh qahramonning ismi Alpomish bo'lib, u Boybo'ri o'g'li. U yoshligidan Boysariboyning qizi Gulbarchinsuluvga unashtirilgan bo'ladi. Shuningdek, asarda Toychiqxon, Qayqubod, Yodgor, Qaldirg'och kabi obrazlar tatar xalq alplik hikoyati "Alfamish" bilan dostonning o'zbek-qoraqalpoq variantlari o'rtasidagi o'xshashlikni ta'minlaydi. Biroq "...dostonlar variantlarida aynanlikday ko'ringan bir syujet doirasidagi o'xshashlik, mazmun-mohiyatdagi bir xillikda ularning har biriga tegishli o'ziga xosliklar, tasvir va ifodalardagi rang-barangliklar mavjuddirki, bu hol variantlarning badiiy-estetik va tasviriy jihatdan biri ikkinchisidan farq qiluvchi, biri biridan go'zal mustaqil asarlar darajasiga ko'targan"[3.6]. Mana shu xususiyatlar har bir milliy versiyalari motivlarini qiyosiy o'rganish zaruriyatini paydo qiladi. Zero, "Folklor asarlari tahlili motivlar tahlili orqali amalga oshmog'i kerak. Epik asarlardagi motivlarni aniqlash, har bir motivning boshqa motivlar bilan bog'liq jihatlarini, ichki harakat va xususiyatlarini, badiiy-estetik tahlil etish folklorshunoslikdagi muhim muammolardan biridir"[6.73].

Yuqorida ta'kidlaganimiz kabi o'zbek, qoraqalpoq va tatar versiyalaridagi asosiy syujet chizig'i birday bo'lgani sababli syujet unsurlari bo'lgan motivlar talqinida ham o'xshashliklar bor. Farzandsizlik, qahramonning tug'ilishi, ayriliq, safar, sinov, qahramonning qaytishi kabi motivlar ular o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlasa, janr va milliy kolorit nuqtai nazaridan mazkur motivlar talqini bir-biridan farqlanadi. Masalan, o'zbek-qoraqalpoq versiyalarida Alpomish tilab olingan farzand bo'lsa, tatar alplik hikoyatida o'z og'asidan bir o'g'ilni (Ultonni) asrab olgan Boybo'ri bir kuni

dalaga chiqib, namoz o'qib, xudodan farzand so'raydi. Demak, farzandsizlik motivi hamda bosh qahramonning tilab olingan farzand ekanligi mazkur versiyalarni birlashrituvchi omillardan biri sanaladi.

Ayriliq motivi ham mazkur milliy versiyalar uchun umumiy hisoblanib, Alpomishning qallig'i Barchin bilan ayrilish sabablari har bir milliy versiyada o'ziga xos shakllarda ta'riflandi: Fozil Yo'ldosh variantida Boysari zakot munozarasi tuvayli Boysundan chiqib ketsa, qoraqalpoq versiyasida aqlay quda tutingan Boybori va Boysarining arazlashganidan, tatar versiyasida Boysari qudam Alpomishdan keyin farzand ko'rmadi, agar unga biror narsa bo'lsa, qizim Ultonga qoladi, degan hadik bilan qizini olib ko'chib ketadi.

Yuqorida ta'kidlaganimiz kabi, tahlilga tortilgan milliy versiyalarda qahramonlarning birday nomlanishi mazkur asarlar o'rtasidagi mushtaraklikni ta'minlashga xizmat qiladi. "Alpomish" dostoni Fozil Yo'ldosh varianti, "Alpamis" dostoni Xojambergen Niyazov varianti va tatar xalq epik ijodiga mansub "Alfomish" alplik hikoyatidagi asosiy obrazlarni quyidagi jadval asosida qiyoslashga harakat qilamiz:

Asar qahramonlari	"Alpomish" (Fozil Yo'ldosh varianti)	"Alpamis" (Xojambergen Niyazov varianti)	"Alfamish" (tatar xalq alplik hikoyati)
Bosh qahramon	Hakimbek/Alpomish	Alpamis	Alfomish
Otasi	Boybo'ri	Baybori	Boybo'ri
Qayin otasi	Boysari	Baysari	Boysari
Qallig'i	Gulbarchin/Barchin	Gulbarshin/Barshin	Gulbarchinsuluv
Singlisi	Qaldirg'och	Qansuluv	-
Do'sti	Qorajon	Qarajan	-
O'g'li	Yodgor	Jadiger	Yodgor
Qizi	-	-	Qaldirg'och
Qalmoq xoni	Toychixon	Tayshixan	Toychiqxon
Toychixonning qizi	Tovka oyim	Arzayim	Qorako'zoyim
Zindonda tutingan do'sti	Qayqubod	Ashim	Qayqubod
O'gay akasi	Ulton	Ulton	Ulton

Mazkur jadvaldan shu narsa aniq bo'ladiki, bosh qahramonlar ismlari bir xilligi asarning asosiy syujeti bir-biriga juda yaqinligini ko'rsatadi. Shu bilan birga qator o'ziga xosliklar ham borki, bular milliy versiyalarning o'ziga xosligini ta'minlashga

xizmat qiladi. Masalan, tatar alplik hikoyatida Qorajon obrazi keltirilmagan. O'zbek versiyasi Fozil Yo'ldosh variantida bosh qahramonning singlisi Qaldirg'ochoyim bo'lsa, tatar versiyasida Qaldirg'ochoyim Alpomishning qizi deb keltiriladi. Gulbarchinsuluv Alpomish ketgandan keyin bir o'g'il va bir qiz ko'radi: "(Alpomish) Er bola bo'lsa, Yodgor deb qo'yingiz, qiz bo'lsa, o'zingiz bilasiz, deb ketgan ekan ketar vaqtida. Shunda bir ul bir qiz bo'lgan, Ul bolaning ismin Yodgor, qizning ismini Qaldirg'och qo'yganlar"[7.522].

Yuqoridagi tahlillar bosh qahramonlarning milliy versiyalarda birday atalashini, biroq ularning qarindoshlik darajasida muayyan farqlar borligini ko'rsatadi. Shuningdek, o'zbek-qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari hajman katta bo'lgani va syujetning ko'pqirraligi sababli unda ko'plab epizodik obrazlar qatnashganini ta'kidlash joiz. Yartiboy oqsaqol, Qultoy, Surxayl kampir, Kokaman, Dosmambet, Mastan mama kabi obrazlar shular jumlasidandir.

Xulosa (Conclusion). O'zbek xalq qahramonlik dostoni "Alpomish", qoraqalpoq xalq qahramonlik dostoni "Alpamis" va tatar xalq alplik hikoyati "Alfamish" asarlarini qiyosiy o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

"Alpomish" nomi bilan bog'liq syujet o'zbek va qoraqalpoq folklorida doston shaklida (janrida) bir qancha variantlarda uchraydi. Tatar xalq epik ijodida mazkur syujet qahramonlik ertaklari (Jirmunskiy), qahramonlik dostonlari (Meletinskiy), alplik hikoyatlari (F.Axmetova) nomlari bilan atab kelinadi va kichik nasriy asar shaklida tarqalgan;

O'zbek va qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari va tatar xalq alplik hikoyatining umumiy syujeti bir xil bo'lib, syujetning asosiy halqalari bo'lgan motivlarda ham bir xilliklar uchraydi. Bu asarlar yaratilish jihatidani umimiy bir asosga ega ekanligini ko'rsatadi;

Alpomishning qahramonliklarini aks ettirgan har bir milliy versiya syujet va asosiy motivlari o'xshash bo'lgani holda, o'zi mansub xalqning ma'naviy olamini yorqin aks ettirishi jihatidan tengsizdir. Shu bois ham o'zbek, qoraqalpoq, tatar xalqlari orasida keng tarqalgan mazkur ijod namunalari o'zi mansub xalqning sof milliy asarlari hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. "Alpomish". Aytuvchi Fozil Yo'ldosh o'g'li. – Toshkent: Sharq, 2010.
2. Qaraqalpaq folklori. – Nukus: Qaraqalpaqstan, 2007. 1-8-jildlar.
3. Mirzayev T. Biri biridan go'zal // O'zbek xalq og'zaki ijodi yodgorliklari. – Toshkent: G'.G'ulom, 2015.
4. Mirzayev T. "Alpomish" dostoni, uning versiya va variantlari// "Alpomish" – o'zbek xalq qahramonlik eposi. – Toshkent: Fan, 1999.

5. Жураев М. Якутский героический эпос олонхо и узбекский народный дастан “Алпамыш”.//Якутский героический эпос “Олонхо” – шедевр устного и нематериального наследия человечества в контексте эпосов народов мира международная научная конференция (18-20 июня 2013 г., Якутск).

6. Eshonqulov J. Mif va badiiy talqin. – Toshkent: Fan, 2019.

7. Ахметова Флора Вагиповна. Татар эпосы. Дастаннар. Казань. 2004.

8. Урменче Ф. Тюркский героический эпос Сравнительно-исторические очерки. Казань. 2005.

9. Ягафаров Ринат Галимьянович. Башкирский народный эпос “Алпамыша и Барсынхылу”:генезис, специфика, поэтика. Атореферат. Казань. 2007.